6

on"k tylj{k.ke

प्रियाः शिक्षार्थिनः पूर्वतने पाठे भवन्तः जलस्य विषये पठितवन्तः अस्मिन् पाठे वयं वेदेषु जलसंरक्षणं अस्मिन् विषये पठिष्यामः । वेदेषु जलसंरक्षणस्योपरि बह्वधिकं वर्णनं वर्तते । सहैव अस्माकं जीवने जलस्य महत्वं रेखांकितो वर्तते ।

उद्देश्य

एतत् पाठं पठनान्ततरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- वेदेषु जलस्य महत्वं सामान्यतया अवगमने ;
- वेदेषु जलसंरक्षणस्य मूलभावनम् अवगमने ।

6-1 çkphuHkkjrs tylj{k.ke

प्राचीनभारतीयसंस्कृतौ जलं एव जीवनं मन्यन्ते "जलमेव जीवनम्" । अस्माकं वैदिकसाहित्ये जलस्यस्रोताः तथा जलस्य समेषां प्राणिनां कृते महत्वं, जलस्य गुणवत्तां तथा तस्य संरक्षणाय बह्वधिकं बलं प्रदीयते स्म । वेदेषु जलं औषधीयगुणयुक्तं कथ्यते । चरकसंहितायां आचार्य चरकः अपि भूजलस्य गुणवत्तायाः चर्चां कृतवान् ।

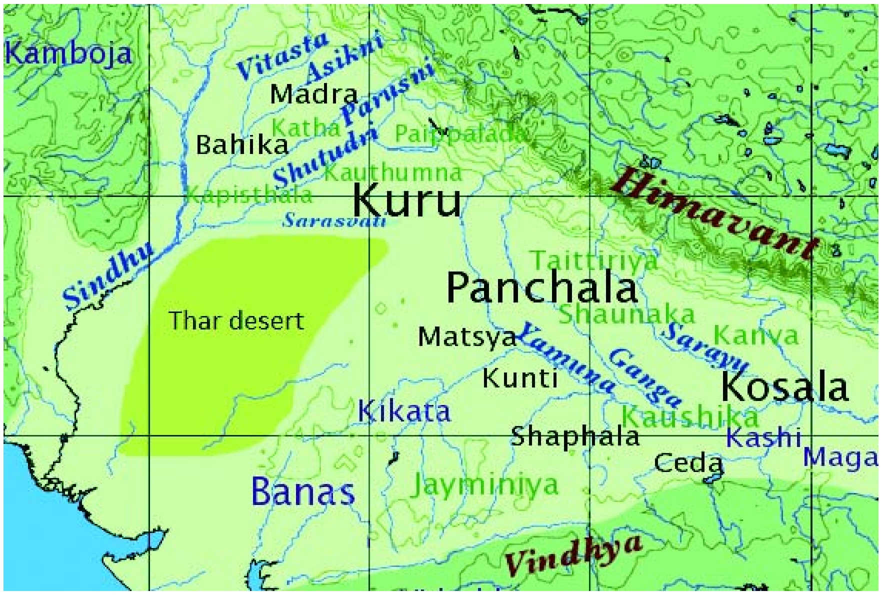

चित्रम् 6.1 सप्तसैन्धव नद्यः

प्राचीनभारतीय संस्कृतौ मन्यते यत् ब्रह्माण्डे यावद्विधं जलं वर्तते अस्माभि तस्य संरक्षणं करणीयम् । नदीनांजलं सर्वाधिकं संरक्षणीयं मन्यते यतोहि एताः कृषिं सिञ्चन्ति येन प्राणिमात्राणां जीवनं चलति । नदीनां जलं बहु शुद्धतमं मन्यते । अतः अस्माभिः नद्यः न प्रदूषितव्याः ।

अथर्ववेदे सप्तसैन्धवनदीनाम् उल्लेखं मिलति । एताः सप्तनद्यः निम्नलिखिताः सन्ति–

1. सिन्धुनदी
2. विपासा (व्यास) नदी
3. शतुद्रि (सतलज) नदी
4. वितस्ता (झेलम) नदी
5. असिक्की (चेन्नब) नदी
6. सरस्वती नदी

fVIi.kh

ऋग्वेदे एतासां नदीनां मातृवत् सम्मानं कृतम् –

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः।

ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वा

नद्यो अशिमिदा भवन्तु

¼_Xon½ 7-50-4½

चित्रम् 6.2 नद्यः जलं वहन्त्यः सर्वान् प्राणिनः तृप्यन्ति

भोजनादीः प्रददति ।आनन्दं वर्धमाना तथा अन्नादिवनस्पतिषु प्रमयुक्तास्ति।

जलसंरक्षणे बलं प्रदाय ऋग्वेदे कथितम् अस्ति यत् जलम् अस्माकं मातृवदस्ति। जलं घृतवत् अस्मान् शक्तिशालीनः तथा उत्तमं कुर्यात् । एतादृशं जलं यस्मिन्नपि रूपे यत्र कुत्रापि भवति तद् अस्माभिः रक्षणीयम् ।–

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु ।

विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि ॥

¼_Xon½ 10-17-10½

चित्रम् 6.3 वर्षा जलस्य स्रोताः

जलसंरक्षणाय वेदेषु वर्षायाः जलस्य प्रवाहितजलस्य विषये कथितम् अस्ति यत् हे मनुष्याः ! वर्षाजले तथा अन्यस्रोतेभ्यः यथा कूपात् सरोवरादादि निर्गते जले तडागजले बहुप्राणिनां पोषणं भवति ।

एषा वर्ता भवद्भः ज्ञातव्या तथा एतादृशेन पोषकतत्वयुक्तेन जलस्य प्रयोगेण भवन्तः वेगवन्तः तथा शक्तिवन्तः भवेयुः –

अप्स्व१न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये।

देवा भवत वाजिनः॥

¼_Xon% %23-19½

चित्रम् 6.4 वर्षा–जलम्

वर्षायाः जलं संरक्षणीयम् यतोहि एतत् सर्वाधिकं शुद्धजलं भवति । अस्मिन् विषये अथर्ववेदे कथितम् अस्ति यत् वर्षायाः जलम् अस्माकं कल्याणकारी वर्तते ।

शं न आपो धन्वन्या३ः शमु संत्वनूप्याः.

शं नः खनित्रिभा आपः शमु याः कुम्भ आभृताः शिवा नः

सन्तु वार्षिकीः ।।

¼vFkoZosn 1-7-29½

जलं प्रदूषणात् मुक्तः करणीयः तथा अस्माकं प्रयासाः एतेदृशाः भवितव्याः यज्जलं प्रदूषितं भवेत् । अस्मिन् विषये ऋग्वेदे कथितम् अस्ति यत् जलं न नश्येत्–

Þek vkiks fgalhÁß

¼;tqosZn% 6-22½

अत्र ऋषिः आदिशति यत् जलं न नश्येत् एषा अमूल्या निधिः वर्तते ।

अथर्ववेदे नवविधं जलस्य वर्णनं वर्तते ।–

(1) **ifjpjk vki%** & प्राकृतिकनिर्झरात् प्रवाहितं जलम्

(2) **gSeorh vki%** & हिमयुक्तेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रवाहितं जलम्

(3) **o"kZ;k% vki%** & वर्षायाः जलम्

(4) **lfu";nk vki%** & शीघ्रगत्या प्रवाहितं जलम्

(5) **vuwik vki%** & अनूपदेशस्य अर्थात् अधिक जम्बालयुक्तस्य देशस्य जलम्

(6) **/kUoU;k vki%** & मरूभूम्याः जलम्

(7) **dqEHkfHkjko`rk% vki% &** धटेषु स्थितं जलम्

(8) **vuHk;% vki% &** केनापि यन्त्रेण खत्वा निष्कासितं जलम्

(9) **mRl;k vki% &** स्रोताणाः जलम् यथा तडागादिनाम्

अनेन प्राकरेण प्रतीयते यत् वेदेषु जलं बह्वधिकं महत्वं प्रदीयते तस्य सर्वप्रकाराः चिन्हिताः सन्ति येन जलसंरक्षणं भवेत् । इदानीम् एषा आवश्यकता वर्तते यत् वयं स्वप्राचीनं परम्परां संरक्षणस्य अयं संदेशं ग्रहीत्वा जलसंरक्षणस्य प्रयासं कुर्याम ।

वेदेषु कथितम् अस्ति यत् वर्षया जले प्रवाहः आगच्छति तथा नदी रूपे जलं प्रवाहं प्राप्नोति । प्रवाहयुक्तं जलम् अस्माकं संस्कृतौ पवित्रं मन्यते । तदैव अस्माकं संस्कृतौ नदीं मातृवत् पूजनीया मन्यन्ते । नदीनां पवित्रतायाः सम्बन्धे वैदिकसाहित्ये कथितम् अस्ति यत् एतादृशी नदी या पर्वततः निर्गम्य समुद्रपर्यन्तं प्रवाहितं भवति सा पवित्रा भवति । अनेन माध्यमेन वैदिकर्षयः एवं सन्देशं यच्छन्ति यत् नदीनां अबाधः प्रवाहः संरक्षणीयः । नद्यः प्रवाहितव्यः ।

चित्रम् 6.5 नदी रूपे जलं प्रवाहं प्राप्नोति

on"k tyl j{k.ke

अथर्ववेद मित्रं तथा वरुणं वर्षायाः देवता कथ्यते । मित्रस्य तथा वरुणस्य मिलनेन जलस्योत्पत्तिः भवति । मित्रं तथा वरुणं क्रमशः ऑक्सीजन तथा हाइड्रोजन रूपे वर्तते ।

प्रदूषितं जलं शुद्धकरणक्रमे वेदेषु कथितम् अस्ति यत् वायुः तथा सूर्यः जलं शुद्धं कुरुतः । सूर्यस्य मरीचयः जलस्य कीटाणून् विनश्य जलं शुद्धं कुर्वन्ति।

ऋग्वेदस्य ऋषेः कथनम् अस्ति यत् हे मानवाः ! अमृततुल्यस्य गुणकारीजलस्य सम्यक् प्रयोगकर्ता भवन्तु तथा जलस्य स्तुतये एवं एवं प्रशंसायाः कृते सर्वदा सज्जीभूताः भवन्तु ।–

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा।

अग्निं च विश्वशंम्भुवमापश्च विश्वभेषजीः॥

¼_Xon½ 1-23-19½

ikBxrk ç'uk 6-1

1. अथर्ववेदस्य जले कतिप्रकाराः सन्ति
2. 'सप्तसैन्धवेन् किं तात्पर्यं वर्तते ?
3. कस्यचित् जलद्वस्य नामनी लिखत ।

HkoUr fd f'kf{kroUr

- वेदेषु जलस्य महत्वम्
- वेदेषु जलसंरक्षणम्

fVIi.kh

ikBkUrk% ç'uk%

1. ‘सप्तसैन्धव’ अन्तर्गते आगम्यमानानां नदीनां नामानि लिखत
2. नवविध जलस्य नामानि लखत

mÙkjekyk

6.1

1. नवप्रकाराः
2. सप्तनद्यः
3. परिचराः जलम्, हेमवती जलम् (अन्यापि स्वीकर्तुं शक्नुमः)